
Economie

Wijziging van het belasting- en toeslagen-systeem in Nederland.

Een eenvoudig systeem dat werken centraal stelt in een veranderende economie

door Bas de Wit

In de liberaal-economische leer spelen John Locke (1632-1704) en Adam Smith (1723-1790) een essentiële rol. Centraal in hun denken staat onder andere het uitgangspunt dat alle economische waarde op menselijke inspanning teruggaat (Van den Brink 2020, 33). Juist de productiefactor arbeid en de beloning daarvan staan in toenemende mate onder druk in vooral de Westerse economieën, verklaard door de focus op kennis, digitalisering en automatisering (Harari 2018; Sandel 2020). Dit heeft niet alleen economi-

sche gevolgen voor het individu, maar ook voor de samenleving. De liberale politiek is aan zet om een adequaat antwoord te bieden, binnen de kaders van de liberaal-economische marktordening. Ook de overheid speelt een onmiskenbare rol. Bij uitstek is de herziening van het belasting- en toeslagensysteem, naar aanleiding van de recente debacles in de toeslagenaffaires, hiertoe dé kans: naast het verminderen van de complexiteit van het systeem, is dit een niet te missen mogelijkheid om de positie van arbeid te versterken.

Rechtvaardiging van belastingheffing: meer dan financiering van overheidstaken

Liberalen zijn terughoudend als het gaat om de rol van de overheid in de economie. Een van de liberale uitgangspunten is om belastingheffing te beperken tot het niveau waarmee de noodzakelijk geachte overheidsuitgaven gefinancierd kunnen worden, binnen een structureel houdbare overheidsbegroting. Vanzelfsprekend kan een politiek debat gevoerd worden over de noodzaak van bepaalde overheidsuitgaven, maar binnen het (West-Europese) liberalisme lijkt een vrij brede consensus te bestaan over de noodzaak van publieke investeringen in bijvoorbeeld de nationale veiligheid, onderwijs en zorg. Dit is een liberale rechtvaardiging voor belastingheffing. Het is bovendien een relevant kader waarbinnen de wijziging van het belastingsysteem moet plaatsvinden.

Liberaal herverdeling waarborgt maatschappelijke stabiliteit

Waar politieke keuzes over de omvang van de overheidsuitgaven dus bepalen hoe hoog de belastingopbrengsten dienen te zijn, kan de politiek ook beleidsdoelen stellen aan belastingheffing. Deze beleidsdoelen kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op het stimuleren van gewenst gedrag (de vervuiler betaalt), het behoud van werkgelegenheid van nationaal belang (steunoperatie KLM) of het herverdelen van welvaart (progressieve belastingen). Voor de legitimatie van het belastingsysteem is, gegeven de achtergrond van de toeslagenaffaires, met name de herverdelingsfunctie belangwekkend. Hoewel

de liberale visies op dit punt uiteenlopen, waarbij vaak het centraal zetten van of positieve of negatieve vrijheid doorslaggevend is voor ieders visie, is de herverdelingsfunctie ook voor de meeste liberalen een legitiem onderdeel van het belastingsysteem. Deze functie draait voor liberalen echter niet om het herverdelen van welvaart met gelijke uitkomsten als doel op zich. Zolang de kansen voor iedereen gelijk zijn, mogen de uitkomsten verschillen – mits ook de sociaal-economisch zwakkeren daarvan profiteren (Rawls 1971). Voor liberalen is het doel van herverdeling gekoppeld aan het waarborgen van maatschappelijk aanvaardbare verschillen tussen individuen ten behoeve van de stabiliteit van de samenleving. Alleen binnen een stabiele samenleving kunnen immers individuele vrijheden worden genoten, gelijk aan het eerste principe van Rawls' rechtvaardigheidstheorie.

Die stabiele samenleving kan niet alleen tussen individuen onder druk komen te staan, maar ook tussen diverse actoren in de samenleving. Denk bijvoorbeeld aan mens versus dier in onze leefomgeving, maar ook de mens versus technologie in de economie. De herverdelingsfunctie heeft daarmee een waarderend element in zich: het fiscaal waarderen van menselijke arbeid in relatie tot technologische productiviteit. Gegeven de technologisering van onze economie dreigt die politieke keuze relevanter te worden.

Bovendien is de waarde van werk meer dan alleen de economische opbrengsten: mensen vinden er structuur, sociale contacten en

kansen voor zelfontplooiing. Deze aspecten van werk wegen voor mensen steeds zwaarder ten opzichte van louter het economische (Conen 2020). Het hebben van (goed betaald) werk heeft niet alleen voor het individu voordelen, maar ook voor de samenleving als geheel door lagere gezondheidskosten, meer sociale samenhang en een grote innovatiekracht (Engbersen e.a. 2020). Tegelijkertijd constateert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in twee verschillende publicaties dat mede door technologisering werkenden in toenemende mate ontevreden zijn over het economische aspect van hun werk, doordat een goed loon en baan zekerheid onder druk staan. Dat is een directe bedreiging voor de maatschappelijke stabiliteit en daarmee de liberale basisvrijheden. Dit rechtvaardigt overheidsingrijpen.

Het effect van belastingheffing op de productiefactor arbeid

De rechtvaardiging van belastingheffing is weliswaar belangrijk, maar daarmee is niet gezegd dat de effecten van het belastingsysteem op acceptabele wijze doorwerken in de markteconomie. Overheidsbemoediging werkt immers potentieel marktverstoring. Eerder zagen wij dat het uitgangspunt dat alle economische waarde teruggaat op menselijke inspanningen, de kern van het liberaal-economische denken is. De menselijke inspanning laat zich in het klassieke economische model van arbeid, kapitaal en natuur het best vertegenwoordigen door de productiefactor arbeid. Juist deze productiefactor heeft in de afgelopen decennia moeten inboeten aan beloning (OECD 2015), of de beloning is niet

meegegroeid met de kosten van levensonderhoud (Nibud 2015). De OECD laat zien dat dit een wijdverspreide ontwikkeling is in de Westerse economieën (G20), waar vanaf eind jaren 80 en begin jaren 90 het aandeel van loon in de economie structureel daalt – waarbij de verschillen per land overigens groot zijn, met de Angelsaksische landen als koplopers in de dalende trend (OECD 2015). De verklaringen voor het dalende loonaandeel zijn divers, en verschillend per tijdvak. Het voert te ver om op deze plaats een uitvoerige analyse daarover te geven. Voor nu zijn twee, ook in de toekomst relevante, verklarende aspecten van belang: technologische ontwikkelingen en belastingheffing.

In de (kennis)economie van de toekomst mag de werkende niet in de knel komen

In zijn boek *21 lessen voor de 21ste eeuw* (2018) beschrijft Yuval Noah Harari de voortgaande technologisering van onze economie, en daarmee de hele samenleving, als een van de grootste menselijke uitdagingen voor deze eeuw. Hoewel technologische vernieuwingen ons als mensheid veel te bieden hebben, zowel in de kwantiteit als de kwaliteit van leven, mogen wij ons niet blindstaren op de andere effecten daarvan. Zo zijn moreel-ethische discussies onontkoombaar, bijvoorbeeld over de eindigheid van het leven. Daarnaast zal een verdere verplaatsing kunnen plaatsvinden in de creatie van onze welvaart van (fysieke) arbeid naar kapitaal. Technologie is immers kapitaalintensief en concurreert met arbeid, waardoor verschillende soorten banen – veelal in volgorde van de mate

waarin fysieke inspanning of routine vereist is – mogelijk zullen verdwijnen (Engbersen e.a. 2020). In Nederland zien we al jaren dat inkomensverschillen ontstaan door beloningsbeleid voor werknemers op basis van opleidingsniveau en baantype (Moonen e.a. 2011). Omdat tegelijkertijd het BBP per capita groeit en het aandeel van de totale loonsom in de economie daalt, is dit het bewijs dat niet iedereen profiteert van onze kennis-economie en de toenemende technologisering

Hoewel het onduidelijk is hoe snel dergelijke ontwikkelingen zullen gaan, is anticiperend beleid nodig om te voorkomen dat de mens een van de meest wezenlijke elementen van het leven verliest: het hebben van een betekenisvolle baan. Het verlies van een baan

heeft immers niet alleen economische effecten (dat zou nog te ondervangen zijn door de opbrengsten van de technologische winsten te herverdelen), maar raakt ook de mens als sociaal wezen in de kern (Cass 2018). Juist als liberalen, die in hun oorsprong staan voor de rol van werk in de economie, mede als onderdeel van een rechtvaardige verdeling van macht, dienen wij met antwoorden te komen. Een van de beleidsaspecten waar direct impact te maken is op dit gebied, is het belastingstelsel. Immers, belastingen werken in het economische model kostprijsverhogend door in de productie.

Juist de belastingdruk op arbeid is echter relatief gestegen de afgelopen decennia, en mede daardoor is de koopkracht van huis-

houdens relatief weinig gegroeid sinds de jaren 80, zo stelt de Rabobank (Rabobank 2018). Hoewel kanttekeningen te maken zijn bij de analyse van de Rabobank en het welzijn van de huishoudens aanmerkelijk gestegen is in diezelfde periode (Bouman 2018), blijft deze publicatie relevant. De bestedingspositie van huishoudens is per slot van rekening mede aanleiding geweest voor het invoeren van het huidige toeslagensysteem. Door de technologisering van de economie is verlaging van de loonbelasting vereist om te voorkomen dat mensen in de knel komen, niet alleen economisch, maar ook sociaal. En niet alleen individueel, maar ook de samenleving als geheel. Cass laat voor de Verenigde Staten zien dat toeneemende globalisering, naast technologisering, hierin een rol speelt (Cass 2018). Hierdoor verdwijnt met name lokale, arbeidsintensieve werkgelegenheid of dalen de lonen van het type banen dat overblijft. Deze ontwikkeling zal doorwerken in de aanbevelingen voor de wijziging van het belastingstelsel.

Een belastingstelsel dat werken centraal stelt om in het levensonderhoud te voorzien

Het huidige belastingstelsel erkent het belang van het waarborgen van de positie van arbeid in de economie, en de toegankelijkheid van bepaalde (publieke) voorzieningen als huisvesting, zorg en kinderopvang. Zo dienen maatregelen als de kinderopvangtoeslag en de arbeidskorting tot vergroting van de arbeidsparticipatie van de Nederlandse bevolking, los van hun effect op de inkomenspositie van huishoudens zoals ook de huur-

en zorgtoeslag dat hebben. Dit onderstreept eens te meer de fundamentele drijver van onze welvaartsgroei sinds de jaren 90: niet zozeer de arbeidsproductiviteit is toegenomen, als wel de arbeidsparticipatie (Allers 2012). De instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt en het verhogen van de pensioenleeftijd zijn daarin verklarend, maar eindelijk als motor van economische vooruitgang. Gegeven de door demografische ontwikkelingen toenemende groep van economisch inactieven in de komende decennia, kunnen we het ons simpelweg niet veroorloven om de groep economisch actieven te zien worden weggeconcentreerd in de economie.

Concreet betekent dit dat individuen, al dan niet verenigd in een huishouden, hun hoofd boven water moeten kunnen houden met de vruchten van hun arbeid. Vanuit liberaal perspectief lijkt het passend om het beleid te focussen op het individu. Het is echter belangrijk om mensen niet te veel steun uit te keren, omdat daarmee de liberale rechtvaardiging voor inkomenssteun wordt aangetast en zo ook het draagvlak onder de bevolking. Zo kan ervoor gepleit worden om inkomenssteun deels op huishoudniveau vorm te geven. Het is een dun koord om op te balanceren, en deels verklarend voor het ontstaan van de complexiteit in het huidige stelsel.

Op basis van concepten voor belastingheffing en subsidieverlening op arbeid die het Ministerie van Financiën (alternatieven voor het toeslagenstelsel 2020), Oren Cass (loonsubsidies 2018) en Milton Friedman (negatieve belasting 1962) hebben aangedragen,

is een combinatie van beleidsinstrumenten mogelijk ter vereenvoudiging van het belastingsysteem. De rode draad door deze beleidsinstrumenten is de wens naar het versterken van de positie van arbeid, en specifiek de koopkracht voor de lage en middeninkomens, met zo min mogelijk (economische) inefficiënties. Daarmee raken de voorgestelde beleidsinstrumenten precies de essentie: het belonen van menselijke inspanning als basis voor economische waarde. Voor de vereenvoudiging van het systeem zullen onderstaande beleidsinstrumenten moeten worden doorgerekend en gekalibreerd binnen de grenzen van houdbare overheidsfinanciën.

Ten eerste, het verhogen van de bijstand en de AOW met een vast bedrag in plaats van de huidige zorg- en huurtoeslag, met behoud van huishoudenstoets (kostendelersnorm). Ten tweede, het handhaven van het niveau van het wettelijk minimumloon, met negatieve belastingen en invoering van loonsubsidies. Ten derde, het afschaffen van de hypotheekrenteaftrek, het eigenwoningforfait, de arbeidskorting en de algemene heffingskorting. Alleen de kinderbijslag en kinderopvangtoeslag blijven op gezinsniveau, waarbij kinderopvanglocaties de kinderopvangtoeslag ontvangen. En ten vierde, het verlagen van de tarieven voor de inkomstenbelasting, en verbreding en verhoging van de belastinggrondslagen op kapitaal en technologie.

De doorrekening van deze beleidsinstrumenten zal moeten plaatsvinden op basis van het principe dat een ten minste gelijk netto profijt van de overheidsvoorzienin-

gen voor huidige en toekomstige generaties wordt gewaarborgd, met een structureel evenwicht in de overheidsbegroting (Van der Horst e.a. 2010). Omdat dit te vervoert voor dit artikel, focust de onderstaande uitwerking zich op de nadere duiding van de voorgestelde beleidsinstrumenten.

Beleidsinstrumenten uitgewerkt: focus op lagere inkomensgroepen voor behoud van werkgelegenheid

Met dit pakket aan beleidsinstrumenten intervenueert de overheid niet direct in de prijsvorming op de zorg- of woningmarkt, maar blijven deze voorzieningen wel toegankelijk. Het verschil tussen bijstand en minimumloon behoeft bijzondere aandacht. Ogenschijnlijk lijkt immers de prikkel om te werken weg te vallen door verhoging van de bijstand bij handhaving van het niveau van het minimumloon. Op basis van het huidige bijstandsniveau voor alleenstaande individuen en geldende zorg- en huurtoeslag alsdan, komt het individuele bijstandsniveau op 19.109 euro.¹ Met die uitkering dient een alleenstaande zonder kinderen (krap) in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Bijstandsgerechtigden ontvingen echter toch al zorg- en huurtoeslag, en dus verandert er wat dat betreft weinig in de netto-bestedingsruimte. De versimpeling zit hem in het feit dat niemand toeslagen hoeft aan te vragen, met alle rompslomp die daarbij komt kijken van aanvragen tot definitieve afrekening. Het nadeel van deze systematiek is dat een generieke bijdrage voor de woonlasten geldt in plaats van inkomens- en huurafhankelijk.

Daarnaast worden negatieve belastingen ingevoerd, naar het idee van Friedman (Friedman 1962). Essentieel voor het waarborgen van de juiste prikkels is het feit dat werkkenden met minimumloon een negatieve belasting ontvangen waardoor de netto-bestedingsruimte hoger is dan het nieuwe bijstandsniveau – in feite parallel aan de huidige situaties waarin het recht op zorgtoeslag en huurtoeslag inkomensafhankelijk is. Overigens zal deze negatieve belasting afnemen als het inkomen stijgt en uiteindelijk omslaan naar belastingafdracht, waarbij iedere extra verdiende euro netto uiteindelijk meer moet opleveren. Op basis van het huidige wettelijk minimumloon van 20.218 euro (bruto per jaar, fulltime, exclusief werkgeverslasten), de geldende loonheffingscondities en zorg- en huurtoeslag van samen 3.948 euro per jaar bij dat inkomen, betekent dat voor een alleenstaande werknemer op minimumloonniveau zonder kinderen de negatieve belasting minimaal 2.659 euro moet zijn om het huidige bestedingsniveau van 22.877 euro te handhaven.² Het omslagmoment in het gewijzigde systeem van negatieve naar positieve belasting ligt daarmee iets hoger dan op het inkomensniveau van 22.877 euro per jaar, om te waarborgen dat meer of beter betaald werk altijd loont. Vanaf het punt waarop belastingen moeten worden betaald, kan vervolgens nog een discussie plaatsvinden over de progressiviteit van de inkomstenbelasting. Ter financiering van de inkomenssteun aan de onderkant lijkt een bepaalde mate van progressiviteit onvermijdelijk.

De cruciale versimpeling van het belas-

tingsstelsel komt vervolgens door de fiscale instrumenten rondom de eigen woning, belastingkortingen en zorg af te schaffen. Het liberale uitgangspunt is immers dat mensen door te werken in hun levensonderhoud kunnen voorzien, niet dat zij wel of niet een huis kopen. De keuze voor de besteding van het inkomen is immers aan het individu. Bovendien wordt hiermee een marktverstorende factor afgeschaft. De belastingkortingen en zorgtoeslag zijn niet meer nodig door de invoering van de negatieve belastingen, waardoor de positie van de lagere inkomens qua koopkracht geborgd is. Om recht te doen aan het hebben van kinderen, het belang daarvan voor een vitale samenleving en de bijkomende kosten daarvoor op huishoudniveau, blijven de kinderbijslag en kinderopvangtoeslag bestaan, conform een van de scenario's van het Ministerie van Financiën (Ministerie van Financiën 2020). Niet ouders, maar kinderopvanglocaties worden administratief verantwoordelijk en ontvangen de kinderopvangtoeslag. In de nadere uitwerking van deze maatregelen zal ook het koopkrachteffect voor specifieke huishoudens moeten blijken. Gegeven de complexiteit daarvan en de benodigde rekencapaciteit voert dat te ver voor dit artikel. In lijn met het relatief vergelijkbare scenario dat het Ministerie van Financiën heeft uitgerekend, is het de verwachting dat de overheidsschuld onveranderd blijft, de inkomensongelijkheid iets afneemt en de werkgelegenheid iets daalt.

Ten behoeve van het behoud van werkgelegenheid kunnen aanvullend loonsubsidies worden ingevoerd, eventueel in combinatie

met het verlagen van het wettelijk minimumloon. Zo ontstaat in de markt meer ruimte voor het synchroniseren van de beloning van arbeid en de arbeidsproductiviteit, met behoud van werkgelegenheid en de economische en sociale effecten daarvan (Cass 2018). Hoewel de situatie in Nederland weliswaar niet zo ingrijpend is als in de Verenigde Staten als het gaat om het structureel buiten de boot vallen van mensen door verlies van werk, is dit vanwege de druk die technologisering op de productiefactor arbeid zet een wezenlijk punt om in de gaten te houden de komende jaren. Uiteindelijk is het voor de overheid bovendien financieel voordeliger om iemand deels te subsidiëren in een baan, dan volledig in de bijstand te hebben – nog afgezien van de neveneffecten van werkloosheid op bijvoorbeeld de gezondheid (Engbersen e.a. 2020). Vooralsnog lijken loonsubsidies in Nederland niet nodig, gegeven de krapte op de arbeidsmarkt en de effecten van vergrijzing

en ontgroening in de komende decennia.

Om de positie van arbeid in de economie te versterken is het sluitstuk in de systeemwijziging het verbreden van de belastinggrondslagen, weg van arbeid en meer naar kapitaal en technologie. De verlaging van de tarieven in de inkomstenbelastingen moet, bij gelijkblijvende overheidsuitgaven, worden opgevangen door meer belastingopbrengsten uit kapitaal en technologie. Concreet gaat dit om maatregelen zoals het verhogen van de winstbelasting voor bedrijven, verhogen van de belasting op vermogensrendement of het invoeren van belasting op datastromen. Het is onontkoombaar deze aspecten mee te nemen in de wijziging van het belastingstelsel. Immers, een van de problemen in het huidige systeem is de grote druk op arbeid ter financiering van de overheidsuitgaven. Het bij de wortel aanpakken van dit probleem is de enige houdbare weg voorwaarts.

Een liberaal slot: voor koopkrachtversterking, tegen het socialiseren van eigen verantwoordelijkheid

Door deze vier beleidsinstrumenten te verwerken in een nieuw belastingstelsel worden doelen gehaald zowel op het gebied van vereenvoudiging (instrumenten I en III), als de versterking van de positie van arbeid (instrumenten II en IV). In de uitwerking dienen deze vier instrumenten in samenhang gezien te worden, bijvoorbeeld omdat het liberale principe van ‘werk moet lonen’ ten opzichte van een uitkering gewaarborgd moet zijn. Primair moet de verantwoordelijkheid voor het voorzien in het levensonderhoud bij het individu liggen, omdat vrijheid van kansen niet zonder eigen verantwoordelijkheid gaat. Dat is voor liberalen een randvoorwaarde voor herverdeling, omdat zij inkomenssteun door de overheid als iets tijdelijks zien. De voorgestelde beleidsinstrumenten waarborgen dit, terwijl bij alternatieven zoals de invoering van het basisinkomen dit niet het geval is – daar ligt de verantwoordelijkheid om in het levensonderhoud te voorzien niet bij het individu, maar als vertrekpunt bij de overheid ongeacht iemands economische positie. Volgens liberalen pakken mensen liever zelf de verantwoordelijkheid door dat via hun werk te realiseren. En juist de vruchten daarvan op economisch gebied komen onder druk te staan voor een steeds grotere groep – met alle sociaal-economische gevolgen van dien. Als liberalen, in wiens denken de kracht van de menselijke inspanning wordt omarmd, zijn juist wij aan zet. De noodzakelijke vernieuwing van het belastingstelsel moet daarom worden aangegrepen om niet alleen

het systeem te vereenvoudigen, maar juist ook werk met werk te maken. Zonder fiscaal vriendelijke behandeling van de productiefactor arbeid zullen we het systeem weliswaar versimpelen, maar in de praktijk ons leven bemoeilijken in een veranderende economie.

Bas de Wit is econoom, opgegroeid in een ondernemersfamilie, werkzaam bij Bijzonder Beheer van ABN AMRO en Statenlid in Noord-Holland voor de VVD.

Literatuurlijst

- Allers, M.A., ‘Het Nederlandse groeirecept raakt uitgewerkt’, *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 2012, nr. 3, pp. 157-162.
- Bettendorf, L., Draper, N., van Ewijk, C., Van der Horst, A., De Mooij, R., Ter Rele, H., *Vergrijzing verdeeld: Toekomst van de Nederlandse Overheidsfinanciën*, rapport van het Centraal Planbureau, Den Haag, 2010.
- Bouman, M., ‘Als ons inkomen al veertig jaar niet stijgt, hoe kunnen we dan nu zo welvarend zijn?’, *Het Financieel Dagblad*, 9 februari 2018, URL: <https://fd.nl/weekend/1241300/als-ons-inkomen-al-veertig-jaar-niet-stijgt-hoe-kunnen-we-dan-nu-zo-welvarend-zijn>, geraadpleegd op 15 februari 2021.
- Van den Brink, G., *Ruw Ontwaken uit een neoliberaal droom en de eigenheid van het Europese continent*, Amsterdam, 2020.
- Cass, O., *The Once and Future Worker – A Vision for het Renewal of Work in America*, New York, 2018.

-
- Conen, W., *Waarde van werk in Nederland*, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, 2020.
 - Engbersen, G.B.M., Kremer, M., Went, R.C.P.M., *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, 2020.
 - Friedman, M., *Capitalism and Freedom*, Chicago, 1962.
 - Harari, Y.N., *21 lessen voor de 21ste eeuw*, Mepel, 2018.
 - Ministerie van Financiën, *Eindrapportage Alternatieven voor het toeslagensysteem - Uitwerking motie-Bruins-Van Weyenberg*, Den Haag, 2020.
 - Moonen, L., Otten, F., Pleijers, A., *Inkomens en positie op de arbeidsmarkt*, rapport van het Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag, 2011.
 - Nibud, 'Traditioneel kostwinnersgezin met modaal inkomen heeft het financieel gezien zwaar', 23 maart 2011, URL: <https://www.nibud.nl/beroepsmatig/nibud-traditioneel-kostwinnersgezin-met-modaal-inkomen-heeft-het-financieel-gezien-zwaar/>, geraadpleegd op 17 februari 2021.
 - Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, *The Labour Share in G20 Economies*, Parijs, 2015.
 - Rabobank, *Besteedbaar inkomen van huishoudens staat al bijna veertig jaar vrijwel stil*, Utrecht, 2018.
 - Rawls, J., *A Theory of Justice*, Cambridge, 1971.
 - Sandel, M., 'Waardering van werk', in: Van Kappel, R., Stegeman, H. red., *De tirannie van verdienste – over de toekomst van de democratie*, Utrecht, 2020, pp. 266-300.
-
1. Berekening op basis van [belastingdienst.nl](https://www.belastingdienst.nl), met de aanname dat de huur 550 euro per maand en servicekosten 75 euro per maand zijn, de bijstand 70 procent van het wettelijk minimumloon is en er geen vermogensbestanddelen zijn.
 2. Berekeningen op basis van [loonwijzer.nl](https://www.loonwijzer.nl) en [belastingdienst.nl](https://www.belastingdienst.nl), met de aanname dat de algemene CAO geldt en de huur 550 euro per maand en servicekosten 75 euro per maand zijn en er geen vermogensbestanddelen zijn.